

Людмила Тарнашинська,
доктор філологічних наук, професор,
провідний науковий співробітник Відділу
української літератури ХХ ст. і сучасного
літературного процесу Інституту літератури
ім. Т.Г. Шевченка НАН України, керівник
наукового Центру дослідження проблематики
українського шістдесятництва

ПОЕТИКА ЛІНИ КОСТЕНКО:

ІСТИНА ЯК ТОТОЖНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНИМ КОНСТАНТАМ

Тези

У дискурсі українського шістдесятництва на новому рівні було актуалізовано й концептуалізовано історіософські поняття *народ*, *нація* як первинні форми людської організації, фундамент існування суверенної держави. «*Коли в людини є народ, // тоді вона уже людина*», – проголосила Ліна Костенко загальнозрозумілу істину, яка, проте, потребувала глибокої душевної роботи читача та переосмислення ним навколишньої реальності. У цьому контексті національного самоутвердження одними з чільних концептів художньої правди шістдесятників, котрі балансували між риторикою та естетичними ідеалами, були поняття *правди* та *істини*: якщо перше (*правда*) належить людському світові й існує такою мірою, якою вона відома людям, то друге (*істина*) бере початок від міфологічної свідомості, оскільки в ньому видно відпочатковий зв'язок суцього й порядку (Арутюнова); воно існує незалежно від людей, котрі докладають зусиль її пізнати, поза цариною повсякдення, тобто належить сфері абстрактної науки. У тоталітарній системі, яка заповзялася «*компонувати з тебе не тебе*» (Л.К.), моделюючи *homo soveticus*, прозвучав воістину рішучий і безапеляційний голос поетеси: «*Обридли відьомські шабаші фікцій // і ця конфіскація душ під гармонь*». У цьому протесті проти нівеляції людини й утисків свобод Ліна Костенко категорично й гранично точно констатує стан тодішньої поезії: «*Поету важко. Він шукає істин. // Ми – джини в закоркованих пляшках*». Вона утверджує високий принцип справжньої поезії, апелюючи до нефальшивого голосу митця: «*Золото мистецтва з переляком*

сплавити, //добути з брехні – ненадійна алхімія. //Єдина стеля мистецтва – правда. //Піднімеш поезію – і не розіб'єш їй тім'я». Однак розірвати пута несвободи виявляється не так просто: *«Що може душу сколихнуть рабу? //Січкаря дуи, омріяна епохо! //Мистецтво взяте на скабу. //Митці поволі обростають мохом*». Тому чільні українські шістдесятники змушені були повертати людину до онтологічних понять, апелюючи у цьому контексті до зрозумілої загалу аксіологічної парадигми. І нібито абстрактне поняття *істини* набирає тут особливо виразних конотацій, оскільки корелює з потягом до *справедливості* – загальнолюдської, соціальної, а відтак – і до констант національного буття. Актуалізуючи національні проблеми, слово Ліни Костенко сягає найвищої точки самоутвердження. Поетеса цілком свідома онтологічної суті цього поняття: *«В історичних льохах //відстояться вина істин, //гірко вибродять кров'ю //правди пекучі меди*». Кореляція понять *істина/правда* тут не випадкова, адже пошуки *істини* без сповідання принципу *правди* неможливі. Поняття *правди* справді близьке за значенням до поняття *істини*, проте дослідники їх розмежовують, оскільки перше має додаткові смисли: з одного боку воно означає справжню вселенську істину, а з другого – граничну особистісну переконаність суб'єкта (Азаренко), що в дискурсі шістдесятництва більш тотожне поняттю *справедливості* (у розумінні, окресленому Платоном: коли справедливість є те, що править усім), точності інтерпретації, нефальшивості, а також семантичної «законності». Поняття, що має вимір переважно трансцендентальний, у дискурсі шістдесятництва переводиться зі сфери персоналістської у сферу соціальну як вищий (Божий) закон, перед яким усі рівні й підзвітні однаковою мірою. Внутрішня ж *правда* постає з підвалин народної моралі, виробленої суспільством етики. У молодих інтелектуалів 1960-х рр. ця внутрішня правда заґрунтована в кордоцентричність самої психологічної природи українців і бере витoki з лицарської доблесті й козацької честі, сковородинівської ідеї «сродної праці», плекання інтелекту як неодмінної складової інтелігентності, яка передбачає не абстрактний розум заради розуму, а

розум/інтелект у його прагненні до мудрості – через творення добра, загального блага, коли благо виступає конструктором майбутнього.

«Дочка часу й мати добродієвості», *істина* зазвичай зображувалася голою, з сонцем над головою або на грудях, іноді – з дзеркалом у руках або пальмовою гілкою. Цей образ корелює з людським *досвідом*, тож істина, як і суб'єкт, «є *результатом*, а не *причиною* досвіду, якого не можна відокремити ані від культурного контексту, який ним керує, ані від сфери суспільних перемовин, які надають йому якоїсь правомірності» (Марковський). Більше того, «істини життя» – на відміну від абстрактних, скажімо, наукових істин, одухотворені, співзвучні питанням людського існування, тобто ситуаційні, пов'язані з індивідуальними контекстами.

Поняття *істини* корелює в поетиці Ліни Костенко з поняттями *ідеалу*, що визначає рівень і специфіку національної та індивідуальної культури. В українській традиції ідеалом постають злагода й гармонія – «мир» – як основна етична і соціальна цінність, коли до «ідеалу гармонії зовнішньої приєднується ідеал гармонії внутрішньої. Ідеал *внутрішньої гармонії* є найвищим ідеалом етичної свідомості» (Чижевський), проте в контексті доби шістдесятництва досягти його було неможливо через відсутність гармонії зовнішньої, соціальної, ідеологічної. А однією з «форм саморепрезентації істини» є ідея (Деррида), що корелює з поняттями *справедливості* й *правди* й постає як процес шукання *справедливості*. Розвиваючись у руслі соціально-філософської думки ХХ ст., де домінує позиція «рівних можливостей», що дорівнює рівноправності людей у шляхах досягнення бажаного становища в суспільстві, шістдесятництво вбирало в себе ці імпульси ідеальної рівності, що має також різні соціально-змістові наповнення, а тому вона обстоювалась як ідеалістична демократична цінність.

Поетичне слово шістдесятників шукало *істини* в межах окресленої суспільством парадигми *істина – брехня – неправда* (за І. Кантом); натомість у російській традиції цей ланцюжок постає як «правда – істина – брехня». Тобто в українській традиції наголос переноситься з лексичної сфери в сферу вибору і

дії, зосередженості в опозиційній парі *правда/кривда*, де за кожною складовою передбачається дія. Тому *правда* у шістдесятників іде в парі з живою думкою. У Ліни Костенко вона адресована «духовним альбіносам»: «*Слухайте ви, що ідеї поплямкали, // чийми руками ту стелю роблено, – // воскресла думка, встає над уламками, // живою водою правди покроплена!*». На рівні поетики *правда* – як естетично-філософське поняття – постає еквівалентом відповідності правді життя, і тут поняття *щирості/нещирості* корелює з етико-естетичною площиною світосприйняття. «*Але поет природний, як природа.//Од фальші в нього слово заболить*», – наголошує поетеса на істинній природі, квінтесенції поезії. В українській фольклорно-міфологічній традиції опозиція *правда/кривда* корелює зі справедливістю/несправедливістю, законністю/протизаконністю суспільного устрою, де враховуються всі демократичні потреби особистості, як втілення соціальних сподівань людини (співтовариства). Проте кожен окремий вияв абсолютної правди, тобто «кожне окреме філософічне твердження в історії розвитку людської думки, є лише *часткова* правда, фрагмент, уривок абсолютної правди, є неповний і недосконалий відблиск Абсолютного» (Чижевський). Шукаючи *свої* правди, шістдесятники, очевидно, й не усвідомлювали, що історія дала їм право лише на фрагмент, уривок «абсолютної правди», хай навіть у національному вимірі, оскільки саме ця «неповнота» і є причиною змін і боротьби ідей в історії думки.

В поезиці Ліни Костенко *істина* креативна лише в просторі естетичного, вона виступає категорією як естетичного, так і морального, творячи сув'язь вільного вибору, а витончена естетичність митця не переходить у свою крайність, бо постійно корелює з моральністю. «Рівноправність» естетичного з етичним (моральним) у Ліни Костенко незаперечна: тут не може бути й мови про переваги першого над другим. Адже її свобода завжди детермінована кантівським моральним імперативом, і тільки в цій іпостасі обов'язку як вибору у просторі свободи ілюзорність буття переходить у свою протилежність – конкретну реальність. Моральне вдосконалення, за Ліною Костенко, не може відбуватися поза красою, поза естетичним, але в цьому просторі естетичних

категорій «працює» філософема *істини* як вищого загальнолюдського *ідеалу*, детермінована *національним* – і тут відкривається великий простір переосмислення національних констант буття.

У Ліни Костенко *істина* також повсякчас корелює із *совістю*, особливо коли та совість належить поетові як народному речнику: «*Не так страшна та річка Лета // не так цензура та гірка // як самознищення поета // брехнею власного рядка*». Тому поетеса виставляє «*барикади совісті – проти берій*». Більше того: у її концептосфері *совість* піднесена до статусу *істини*: вона здатна долати забуття/нежиття, якщо знайшла свій «осідок» у серці справжнього майстра: «*Ти, незглибима совісте майстрів, // тобі не страшно навігацій Лети!*». Проте найчастіше поетеса вживає поняття сумління, майже синонімічне поняттю *совість*, акцентуючи увагу на його крихкості та вразливості: «*Сумління – річ тендітна і марка. // Вже дехто з нього й пилу не стирає*».

Також «абсолютну внутрішню цінність» (за І. Кантом) має поняття *гідності* (близького до поняття *честь*) – воно набуває особливої ваги й глибини у дискурсі шістдесятництва як одна з-поміж тих етичних домінант, що відображають моральну свідомість і належать до категоріального апарату етики. В поезиці Ліни Костенко воно розкриває ціннісне ставлення людини до самої себе і ставлення до неї з боку суспільства – як одна з форм самоутвердження особистості, що дає можливість усвідомлювати себе вільним, самостійним і відповідальним «Я» (Лихачева). Поняття *людської/національної гідності*, таке активне в поезії Ліни Костенко, корелює з антропоцентричною концепцією шістдесятників, оскільки формує й утверджує самоцінність людини й рівність усіх людей у моральному плані (незалежно від соціальних та інших характеристик і маркерів). Поетеса обстоювала право на самоповагу у дискурсі соціальних зв'язків, тому актуалізувала поняття *особистої честі*, що формує міру самооцінки й почуття гідності.

Так само корелює з поняттям *істини* поняття *правди VS кривди*. Концепт *правди* (що має низку еквівалентів: *істина*, *справедливість*, *добро*, *людська*

гідність тощо) був визначальним еталоном в літературі 1960-х. Чинити по правді, праведний/істинний, правдивий, дорога правди тощо – одне з ключових понять національної культури, актуалізоване цією когортою письменників. Сказати правду, яка заганялася в табу, закриті архіви, цензорські інституції та підсвідомість народу («У правди заболіла голова//од часнику, політики й гудрону.//Із правдою розлучені слова//кудись біжать по сірому перону» – у Ліни Костенко) – означало сказати «свою правду» – ту, яка була відома, заради якої було кинуте виклик страхом. Тому правда виступає в поетесі умовою подолання страху – перед тоталітарною системою, властью імущими, зрештою, перед власною самоцензурою («Шукайте цензора в собі...»). Концепт *правда* (опозиція поняттям *кривда, несправедливість*) як узагальнене поняття морального закону, уявлення про ідеальні міжособистісні та внутрішньосоціумні зв'язки набуває тут соціального, суспільного значення, еквіваленту поняття соціальної справедливості, суспільного ідеалу, виходячи далеко за межі розуміння правди як *щирості, правдивості*, чистого сумління у сфері людських стосунків. У цій площині – правда і благо постають як модулятори точки зору людини, її аксіологічні концепти, пов'язані з людським судом (оцінкою); справедливість і користь – як тимчасові, кон'юнктурні цінності, що лежать у площині блага і правди. Власне, боротьба проти неправди/кривди (і словом, і вчинком) перетворюється у шістдесятників на боротьбу «за» – національні ідеали, справедливість, рівність. В контексті шістдесятництва поняття-максими *добро VS зло* коригуються національною свідомістю та національним підсвідомим у полі аксіологічних понять, де національне стає розрізнявачем, а категорії *добра/зла* працюють у полі національної онтології. Тож поетеса «*Боліла правдою. //Плакала віршами*», усім своїм життям і словом доводячи: «*З такого болю і з такої муки//душа не створить бутафорський плід*».

Однак коли в «*сутичці вічній святого з ганебним//світлішає розум зацькований мій*» (Л.К.) (а в поетикальній парадигмі національних домінант шістдесятники керувалися переважно логікою розуму: «*Суворий вчитель, розум невблаганний...*» – у Ліни Костенко), одне з чільних місць незаперечно займає

поняття розуму: «*І розум думку рухав, наче лопать.//Філософи пояснювали світ*» (Л.К.), на допомогу поетові неодмінно приходиться іронія, нерозривно пов'язана з філософським поняттям істини. «*Що розуміє, скептичний мій химернику?*» – по-філософськи запитує поетеса, апелюючи водночас і до скепсису, і до іронії. Якщо взяти до уваги думку, згідно з якою «...істина є *результатом узгодженого досвіду*», з цього випливає дещо парадоксальне: «найбільшим рупором істини вважається той, хто проголошує нудні й очевидні судження, адже саме тоді найбільше відбувається узгодження досвіду» (Марковський). Чи не тому, щоб уникнути нудного плаского моралізаторства, для проголошення чи обстоювання істини і звертаються до іронії як до найбільш провокативного механізму? Поезія Ліни Костенко potwierджує тезу, згідно з якою «іронія сама по собі не може бути істиною, а являється тільки шляхом» до неї (Гайденко) (Дослівно у С. К'єркегора: «Іронія як заперечення, є [...] не істина, а шлях») Проте саме іронія (за Гегелем), як остаточна суб'єктивність, «знає себе [...] вирішальною інстанцією в питанні про істину, право і обов'язок...». Це визначення найбільше корелює з іронією Ліни Костенко, пріоритетами якої в її протистоянні з владою залишалися істина, право на свободу і обов'язок це право обстоювати.

Іронія в художньо-естетичному світі Ліни Костенко – «певний умонастрій, спосіб існування, спосіб ставлення до світу» (Гайденко), що підсилює здатність протистояти його дисгармоніям і дисонансам. А також – потужний спосіб самозахисту вразливої душі: «*І боліла в мені іронія//всіма ліктиками й галактиками.//І не знало міщанське кодро,//коли я захлинулась лихом, що душа між люди виходила//забинтована білим сміхом*» (Л.К.). В такому смисловому полі іронія визначає не тільки стилістику, а й вибір учинків, мотивацію. Тому в Ліни Костенко вона працює в морально-етичному полі – на відміну від постмодерної іронії фіхтеанського кшталту, коли іронія виступає протестом проти віджилих норм і здевальвованих принципів – і водночас залежністю від них, а іронічний суб'єкт, вивищуючись «над будь-якою предметністю», перебуває у стані гри: він сам задає собі «як правила цієї гри, так і спосіб їх виконання», коли «над» суб'єктом більше нічого нема, а свобода його абсолютна

(Гайденко). Більше того, саме іронія означає «спробу утвердження принципово нового розуміння істини». Однак не «істини, пов'язаної з суб'єктивністю» (Гайденко), а істини а ргіогі як *необхідної реальності*, що вступає у суперечність з позицією Сократа, котрий «заперечує не тільки дійсність об'єктивного, але й дійсність суб'єктивного», він іронізує не тільки з приводу інших, але й з приводу самого себе – його іронія «знищує його самого, він убиває себе» (Гайденко).

Апелюючи раз-по-раз до народу («*Бо що громадськість? Всі, але не кожний//Ще поки хтось їй совість розгойда*»; «*Де твій народ? То в черзі, то в юрбі*»), Ліна Костенко часто не шкодує в'їдливих інвектив на його адресу, як-от: «*І хто ми є? Усі усім мільйони*». У цьому контексті поетеса використовує іронію не тільки для означення *істини*, а й для самоутвердження, вирізнення своєї особистої позиції, тож домінантним завжди залишається – попри її власне, завжди дуже активне «Я» – загальнонаціональне, а не індивідуально-суб'єктивне. Тому *істина* набирає в неї значення, сенсу й тотожності національних констант, тих національно-ідеологічних конструктів, на яких і тримається національне буття. Поетеса найперше іронізує з приводу невідповідності того ідеалу суспільних відносин і моделі суспільного життя, який вона собі вибудувала – найчастіше у переломленні через призму моральних деформацій та аномалій, коли гору беруть корисливість, пристосуванство, зрада загальних інтересів. Якщо в поетичній іронічній грі романтиків (а Ліна Костенко, безперечно, утверджувала себе в річищі поетики неоромантизму) з поля зору зникає «сама проблема істини» (Гайденко), розчиняючись в безкінечному процесі гри, то в блискітках іронії, її відточених афористичних випадках Ліни Костенко проти того/тих, хто/що гальмує рух суспільства до високої мети означена нею проблема завжди набирає нового, конструктивного виміру.

Іронія Ліни Костенко сократівського типу має незаперечний присмак *трагізму*, однак, на відміну од Сократа, котрий «не знаходить жодної істини, яку він міг би запропонувати замість ним зруйнованої» (Гайденко), поетеса знаходить її (точніше, має а ргіогі) в загальнолюдських цінностях (хоч як банально це не звучить) з особливо виразною проекцією на *національну*

самоідентичність. Дистанція між авторським «Я» і світом об'єктивної реальності відміряна соціальними потребами й моральною доцільністю, а рефлексія, виплекана у внутрішньому монолозі/діалозі, спірально пружинить у парадигмі *істина – неістина*, шукаючи часом не найкоротшого, але завжди оптимального шляху до істинного, який можна назвати *шляхом досвіду*. І тримаючи себе «на шанобливій відстані» (за Гегелем) від істини в найвищій інстанції, поетеса пропонує нам досить структуроване поле тих істин, які в темпоральній проекції вибудовують особистість, націю, народ, державу, зрештою, вибудовують історію як лінію спадкоємності, лінію причин і наслідків. Власне, вона розгортає цю лінію через тріаду чільних констант: «...людство. Нація. Сім'я». Трагізм же полягає в тому, що шляхи до «істинності» людини пролягають через низку історичних випробувань, самопожертв, помилок і прозрінь. При цьому вкрай загострюється *полемічне начало* поетеси, її *моральний імператив*, підсвічений «випадом» слова – як рапіри фехтувальника – проти хибного, викривленого, недолугого. Це вже не естетична гра романтиків заради самої гри і втіхи від неї – це фехтування словом майстра в ім'я перемоги – моральної перемоги над простором деструктивних сенсів суспільства з його соціальними дисонансами.

«Звикли до правди мої вуста//Нащо їм чорне вино лукавства?» – це риторичне запитання Ліни Костенко не потребує відповіді. Через слово, часом дещо патетичне, часом іронічне, але завжди осмислене, продумане й відточене до афористичної «формули», поетеса доносить несхибну переконаність у своїй правоті і своїй послідовності, вірність вистражданому кредо: «*Не відступитися. І не//покласти лжу на струни*».